

Een Amsterdamse abonnee van *De Telegraaf* schreef uitvoerig over het ziekteverloop van zijn vader, die door doktoren en professoren vanwege maagkanker was afgeschreven en voor wie op het laatst een somnambule en het Staphorster Boertje waren geraadpleegd: 'Stegeman blijft in dankbare herinnering bij ons voortleven en telkens wanneer ik hem te Amsterdam ontmoet, ben ik hem dankbaar dat hij de persoon is geweest, die mijn vader zijn leven nog ongeveer een week heeft gerek't'. Deze brief levert een duidelijk voorbeeld hoe een keuze werd gemaakt tussen 'wetenschap' en 'kwakzalver': wat voor de medici kanker was, betitelde Stegeman als 'slijm'. 'Er werd op het slijm door hem gewerkt, met dit gunstig gevolg dat mijn vader binnen 23 uur tijds drie volle kamerpots met slijm had overgegeven en weer een en ander voedsel kon binnenkrijgen'. Na Stegemans behandeling werd de toestand van de zieke als verbeterd geïnterpreteerd, terwijl dat na het consulteren van artsen – die het overigens onderling oneens waren of er geopereerd moest worden – geenszins het geval was. Dat de patiënt toch overleed was in dit proces van meningsvorming van minder belang en leidde hooguit tot de gedachte: "'hadden we 't Staphorster Boertje eerder gekend, vader zou stellig genezen zijn ... en dat de doctoren 't allen mis hebben gehad'". Wel verzocht de 'huisdokter' nog sectie te mogen laten verrichten, 'opdat dan juist zou kunnen onderzocht wie gelijk had gehad', maar de weduwe weigerde toestemming: 'mijn moeder vond dat mijn vader in die vier maanden genoeg geleden had om hem na zijn dood nog te laten kerven en snijden; zij hield te veel van hem en kon dit niet over haar verkrijgen'.⁹⁰

Het hele scala argumenten en verhalen ten gunste van Stegeman werd ook in de wachtkamer in Staphorst afgedraaid:

'Een heeft een zwager, wien het vleesch van het gezicht rotte; bij stukken viel de baard er zoo maar af. De dokters konden hem niet helpen, en hoewel geen vertrouwen in hem hebbend, ging hij, ten einde raad, naar het Staphorster Boertje. Deze hielp hem in drie weken van zijn ziekte af niet alleen, maar zelfs de baard groeide weer aan, en nu is er niets meer van te zien.

Een ander had iemand met een zwakke borst, door de hulp van Stegeman tot een man met een ijzeren borstkas zien worden, en een derde vond, dat het boertje er toch zeker wel wat van moest weten, daar anders gravin B.... die op reis was, en in Tyrol vertoefde, hem niet daarheen had laten komen, toen ze ziek was.

Een ander weer, toegevend dat Stegeman's raad ook wel eens niet hielp, verdedigde zich door te zeggen, dat de dokters soms nog wel erger zijn; die bederven vaak alles. En nu volgde nog een verhaal van een vriend in Utrecht, die een gezwel had aan den hals, dat er al tweemaal uitgesneden was, maar telkens weer was opgekomen en waarvan Stegeman, wiens hulp daarna werd ingeroepen, verklaarde, dat hij niet zeker was dezen patiënt te kunnen genezen, daar er al veel te veel in zijn gezwel was gesneden – zoo'n looze guit!⁹¹

Negatieve berichten legden weinig gewicht in de schaal. Een patiënt mocht aan *De Telegraaf* schrijven 'geen zweem van vooruitgang is er in mijn toestand te bespeuren', en het bericht mocht worden verspreid dat een arbeider aan tetanus was overleden na advies van het Staphorster Boertje,⁹² de bezoekers bleven toestromen en namen zelfs lange wachttijden voor lief. (Al werd uit de mond van een man die met de urine van zijn vrouw bij Stegeman was geweest en zeven of acht uur had moeten wachten opgetekend: 'daar kan je gezond heengaan en er ziek weer van thuis komen, want dat is geen dag, dien ik gemaakt heb').⁹³ Het boertje ontving drie à vier mensen in een uur⁹⁴ en wekte zodoende de indruk dat hij aandacht aan ze schonk. Hij stond er tevens om bekend dat hij voor zijn consult niet betaald hoefde te worden. 'Hij vraagt geen geld, maar neemt een cadeautje natuurlijk gaarne aan. Bij onvermogenen, en zulken

helpt hij er velen, (is) er geen sprake van eene gift'.⁹⁵ De medicijnen moesten wel worden vergoed en in Amsterdam en Den Haag betaalden bezoekers voor het volgnummer.⁹⁶ Op deze wijze werd in ieder geval de bepaling in de wet omzeild waarin het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst was gerelateerd aan de beloning voor raad of bijstand. Het idee vatte zelfs post dat de behandeling van een genezer alleen succesvol kon zijn wanneer hij daar geen beloning voor vroeg.⁹⁷ Maar de belangrijkste betekenis van deze transactie lijkt me te zijn dat de bezoeker zelf kon bepalen wat de diagnose hem of haar waard was.

Stegeman liet zijn patiënten ook op andere wijzen hun eigenwaarde behouden. Hij gaf ze niet alleen tijd en aandacht, hij bewaarde ook lichamelijk afstand. Tijdens een consult was hij niet erg loslippig en keek hij meer dan hij sprak. Een vrouw uit Oranjewoud (Fr.) kwam in 1895 op een van de zittingen van het Boertje, 'die haar sterk fixeerde, soms zijn hoofd met de hand ondersteunde, soms zijn oogen achter de hand verbergende'.⁹⁸ Bezoekende journalisten constateerden dit ook: 'Hij zei geen woord, en als ik niet begonnen was met te vertellen, dat ik bij hem gekomen was om genezing te zoeken van den verschrikkelijken last dien ik had van duizelingen, dan stond hij mij nu nog aan te kijken, denk ik'.⁹⁹

'Hij wees me 'n stoel, ging zelf kalm, voorzichtig zitten, staag trekkend aan z'n sigaar, die geplant was in bont, gekromd één-centspijpje. Zoo toefden we 'n oogenblikke zwijgend tegenover elkaar, en ik had den tijd om hem eens goed op te nemen, z'n grijzen kop te zien met groot-breedden neus en dito mond, met plumpe kin en toegeneepen oogleden, rimpelig, met groeven doorploegd hoofd, dat daar krachtig vanuit 't halfduister opvlekte, stoer boven z'n eenvoudigeboersche kleedij stond, 'n omzoomd jekkertje en vest, slap boordje met stropdas en de twee vermaarde metalen knoopjes. Dan, na 'n poosje, voegt er zacht gemoedelijk z'n stem:

– En ook niet goed in order, mien jong?

– Nee meneer! zei ik hoestend – 'k Heb zoo'n last van slape-looze nachten, den laatsten tijd, ziet u. En als ik dan 's morgens opsta, dan heb 'k zoo'n pijn in de lendenen en zoo'n hoofd-pijn vaak.

Hij loerde me 'n tijdje aan, zoo doordringend, dat ik al bang werd, dat hij mijn truc ging doorzien. Dan informeerde hij weer kalm, rustig:

– Zoo.... en pien in de rug! Woar, bie de schouwerblajen of meer in 't kruus?

– In 't kruus, meneer!

– En heufpien? Achter in d'n kop of meer in de oog-streek?

– Bij de oogen! zei ik, over m'n kijkers aaiend. Hij ging d'r weer zitten mijmeren, gestadig smokend, blazend blauwe wolken de kamer door. Dan schraapte hij 'n paar maal z'n keel, krabde zich 's op z'n grijzen, ongekamden kop, keek 's bedenkelijk, zei 's hm, stelde vervolgens z'n diagnose:

– Ja, mien jong.... je zult je overwerk hebbe.... 't zinne zenuwe, zie je.... D'r kun je dan 's nachts nie van slape, die drukke op 't heuf!¹⁰⁰

Aan de diagnose lagen het verhaal van de bezoeker en de eigen waarneming van de genezer ten grondslag: na een zieke 'te hebben onderzocht, althans met een onderzoekenden blik te hebben aangekeken', staat er enkele malen in een procesverbaal.¹⁰¹ 'Hij beschouwde het kind weer, zonder het te onderzoeken, en zei dat het wat vooruitging en dezelfde poeders moest doorgebruiken'.¹⁰² Aanraken deed hij nauwelijks. Het boertje wist kennelijk de juiste combinatie van betrokkenheid en afstandelijkheid over te brengen. Samen zullen deze verschillende elementen er toe bijgedragen hebben dat patiënten zich op hun gemak voelden en de genezer vertrouwden. 'O, je wist half niet, hoe 'n goed man hij was. Een, die hart voor z'n patiën-

ten had, al was die nou niet zoo geaksameneerd.... hij wist de menschen toch m'r te helpen!¹⁰³ Stegemans broer Jan, gevraagd naar de redenen van het succes, gaf ten antwoord:

'Nou, ziet!, doar eb ik ook wel eens over 'edacht. Woar 't um eigenlijk in zit, dat is ook niet zoo in de middels. Het zit 'em in 't geleuve. Dèt mût er wèzzen. En dat ebben de menschen in de dokters zeker niet genug. In mien en in mien breur geleuven de menschen wèl, ziè je. En as je dan nog zulke bôvenste beste middels ebt, dan mutten ze wel bêtter worden'.¹⁰⁴

Stegemans gedrag tegenover zijn patiënten – en de manier waarop zij dat interpreteerden – vormt niet alleen een verklaring voor de populariteit die hijzelf genoot. Door gebruik te maken van het spoor vermenigvuldigde hij zijn praktijk en wist hij in feite de plaats in te nemen van een aantal andere genezers. Zodoende kan de analyse van zijn geval tevens een antwoord bieden op de meer algemene vraag waarom veel mensen naar een onbevoegd genezer trokken. Vooral in de manier van omgang met de patiënten schuilden de grootste tegenstellingen met de artsen: die besteedden relatief minder aandacht en tijd aan hun patiënten, praatten meer (en vooral onbegrijpelijk), raakten hen meer aan en waren meer op geld gericht. Onder andere bij Foreman komen dergelijke verschillen naar voren. 'He, die was zoo op de penning; die zat al, alsje de kamer binnenkwam, d'r op te loeren, wanneer die je centers kos vragen'.¹⁰⁵ Of zoals een onderzoekend journalist in Den Haag het vertelde:

'Stegeman opteert voor "zenuwen". De dokter (Foreman) denkt dat ook, prevelt een paar woorden Latijn. Ik hoor zoo iets van "pectora" en van "sensitieve zenuw". (...) De dokter zal eens luisteren, zet het dopje eerst op mijn overhemd, maar dat gaat toch niet. Overhemd omhoog. Het hart blijkt volkomen gezond. "Je ziet er ook te gezond uit voor een hartkwaal" – zegt Stegeman'.¹⁰⁶

Nogmaals 'volksgeneeskunde'

In hun houding tegenover wat zij met 'volksgeneeskunde' en 'kwakzalverij' aanduidden verschilden de artsen eveneens van het gros van het publiek. Ze lieten dat zelf ook met een hautaine betweterigheid kennen, getuige hun opmerkingen over de primitieve irrationaliteit waarmee iedereen behept zou zijn die er andere opvattingen over ziekte op nahield. De grenzen tussen 'kwakzalverij' en 'volksgeneeskunde' waren in laatste instantie meer medisch-politiek dan inhoudelijk. Het Staphorster Boertje viel niet buiten de 'volksgeneeskunde' omdat sommige van zijn middelen ook in de *Pharmacopaea* stonden, maar omdat hij niet in een veilig verleden kon worden teruggedrongen. Om dezelfde redenen waren de onderzoekers van de 'volksgeneeskunde' niet geïnteresseerd in wijdgeadverteerde 'geheimmiddelen' als Pinkpillen en dergelijke, die toch wel gevraagd waren.¹⁰⁷ Stegemans activiteiten zijn ook te beschouwen als een goedlopend bedrijf, dat zelfs nu nog bestaat. Na zijn dood in begin 1922 zetten zijn zonen de zaken voort en later hun nakomelingen. 'Overal worden zittingen gehouden en overal komen talrijke patiënten, met alle mogelijke kwalen en ziekten behept, raad inwinnen en genezing zoeken'.¹⁰⁸ Aangezien het onderscheid tussen 'kwakzalverij' en 'volksgeneeskunde' door medici was bepaald, hoeft het niet te verwonderen dat 'volksgeneeskunde' als ongevaarlijke restcategorie uiteindelijk samenhang met de (nationale) medische politiek van die dagen, welke er vooral op was gericht het verkregen beroepsmonopolie te handhaven. Na Van Andel heeft het Nederlandse onderzoek naar 'volksgeneeskunde' zich nauwelijks verder ontwikkeld en is zijn definitie gehandhaafd zonder dat de gebruikers zich van de relatie met het medische professionaliseringsproces bewust toonden.¹⁰⁹ Die definitie is ook nog in vrijwel

dezelfde bewoordingen en zinsbouw terug te vinden in het boek van de huisarts Van Dijk, de meest recente poging tot een overzicht van de 'volksgeneeskunde' in Nederland. Typerend voor de afhankelijkheid van culturele definities van een actuele situatie is wel dat hierin de zogenaamde 'alternatieve geneeswijzen' als aparte categorie worden opgevoerd. 'Het verschil ligt ook hier in het feit dat alternatieve geneeswijzen beroepsbeoefenaars kennen, zoals acupuncturisten, natuurgeneeskundigen, magnetiseurs e.a. en de volksgeneeskunst niet'.¹¹⁰ Deze laatste poging tot afbakening geeft vooral een ten opzichte van de medische stand ontwikkelde statusverhoging der 'alternatieven' weer.¹¹¹ Zij is nauwelijks het resultaat van een kritische beschouwing van het onderwerp van onderzoek.

'Volksgeneeskunde' verwijst niet naar een vaststaand materieel object en is helemaal niet als universeel te beschouwen – in tegenstelling tot wat sommige onderzoekers doen voorkomen.¹¹² Wel kan de relatie tussen 'volksgeneeskunde' en medische politiek voor meer landen worden vastgesteld. 'Diese definitorische Festlegung hat der Volkskunde den Blick für die historischen und aktuellen Äußerungs- und Aneignungsformen medikaler Kultur im umfassenden Sinne einer spezifischen Reproduktionsform physischen und sozialen Lebens stellt'.¹¹³ Anders geformuleerd, het voorvoegsel 'volks' duidt niet op een sociale categorie, maar op een negatief culturele: het betreft een cultureel verschil zoals dat door de onderzoekers, in dit geval door medici, is benoemd. Inzicht in wat mensen onder ziekte verstaan en in de manier waarop ze ermee omgaan kan daar nauwelijks uit voortkomen.

De meest radicale, maar ook meest logische gevolgtrekking waartoe deze bevinding moet leiden behelst de afschaffing van de tweedeling 'volks-' en 'schoolgeneeskunde' als uitgangspunt van onderzoek (niet als onderwerp van onderzoek). 'Die Frage ist: Wie werden Krankheitsprobleme bewältigt – und dies ist nicht nur eine naturwissenschaftliche, sondern eine kulturelle Frage'. Bijgevolg kan het object van studie ook beter worden aangeduid met 'Heilkultur', genezen als culturele categorie, dan met 'volksgeneeskunde'.¹¹⁴ De verwijdering van het in sociaal opzicht volledig inhoudsloze voorvoegsel 'volks' kan juist een noodzakelijke aandacht dichterbij brengen, zowel voor de sociale aspecten van ziekte en gezondheid, alsmede voor de sociale positie van de verschillende participanten in genezingsprocessen en in debatten daarover.

De doorbreking van het medisch monopolie bij de studie van ziekte en gezondheid heeft onder meer de vraag naar de keuzes van de zieke voor een bepaalde genezer belangrijk doen worden.¹¹⁵ De analyse van de praktijk van een populaire genezer als Peter Stegeman maakt het aannemelijk dat het antwoord op die vraag vooral te vinden is in culturele aspecten als het gebruik van taal en de betekenis van afstand bij de directe communicatie tussen patiënt en genezer. Meer, vooral vergelijkend onderzoek naar de praktijken van andere genezers, zowel de bevoegden als de onbevoegden, is wenselijk.

Noten

* Dit artikel verscheen eerder in: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland* (Amsterdam 1991, themanummer *Volkskundig Bulletin* 17,2) 171-194.

1. M.B., 'Een interview met 't Staphorster Boertje: ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag', *Het Leven* 6, nr. 41 (10 oktober 1911) 1305.
2. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 15 maart 1899, overgenomen uit de Nieuwe Rotterdamsche Courant.

3. Overzichten van rond 1900 in Nederland actieve wonderdokters en dergelijke zijn nog niet opgesteld. Zie over Sequah: Willem de Blécourt, 'Sequah in Amsterdam. Over de invloed van reclame op een medische markt', *Focaal. Tijdschrift voor antropologie* 21 (1993) 131-172. Zie voor Van der Wal: Willem de Blécourt, 'Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930', *Volkkundig bulletin* 14 (1988) 159-187, aldaar 174-175. Deze genezer is wel aangeduid als een 'concurrent van het Boertje van Staphorst', zie: *Maandblad tegen de Kwakzalverij* 19, nr. 4 (april 1899).
4. De term 'boertje' was eerder een soortnaam voor genezers dan een letterlijke beroepsaanduiding. Er was onder andere een 'boertje van Rinsumageest' en een 'Boertje van Nieuw-Buinen'. Zie over de laatste: Willem de Blécourt, 'Bezitters en andere genezers. Een bijdrage tot de geschiedenis van de gezondheidszorg in Drenthe', *Nieuwe Drentse volksalmanak* 107 (1990) 46-65, m.n. 54-58.
5. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 oktober 1920.
6. GA Staphorst, *Ingekomen stukken* 1891, nr. 460; *brievenboek burgemeester* 1891, nr. 323.
7. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 13, nr. 7 (juli 1893). Het betrof een verzoek om inlichtingen, volgende berichten verschenen evenwel pas in 1895.
8. Leo Lauer, 'Gesprekken met bekende personen 3. – Naar het Staphorster-Boertje!', *Het Leven* 1, nr. 38 (9 november 1906) 1189-1192, citaat: 1192. Ook een patiënte waarmee de journalist aan de praat kwam vertelde dat de genezer het 'van z'n vader georven' had. Die laatste was overigens geboren in het Overijsselse Nieuwleusen en woonde het grootste deel van zijn leven in Rouveen.
9. *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 26 januari 1895, ook in *De Telegraaf* van 28 januari 1895.
10. 'Een bezoek aan het Staphorster Boertje', *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899), overgenomen uit de *Amsterdamse Courant* van 21 augustus 1899, auteur: A.T.
11. GA Staphorst, *brievenboek burgemeester* 1895, nr. 68.
12. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
13. 't Staphorster Boertje', *De Hofstad. Nieuws- en advertentieblad voor 's Gravenhage* 1, nr. 5, 1 april 1899.
14. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 3 (maart 1899), uit *Rott. Nieuwsblad*.
15. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 17 maart 1900.
16. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 6 februari 1901; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 4 (april 1901).
17. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 1 december 1902.
18. *De Hofstad* 1 april 1899.
19. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 oktober 1898.
20. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 25 januari 1899.
21. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 11 (november 1899), uit *Zw. Ct.*
22. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 mei 1899.
23. In 1895 ten huize van de mandenmaker Groenink, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 18 april 1895; in 1900 bij de erven A. Groenink, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 februari 1900; vijftien jaar later in het café van Geertje Groenink, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915.
24. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 maart 1901. Anderhalf jaar later werd melding gemaakt van een patiënt uit Mecklenburg, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 17 oktober 1902.
25. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 7 juni 1911; het bericht betreft een bezoek van 'iemand uit Amerika'.
26. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 11 oktober 1920.
27. Bij het doornemen van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* heb ik niet naar advertenties gekeken. Dat er geadverteerd werd blijkt uit een opmerking van de aanklager van het Steenwijkse kantongerecht, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895. Van Stegemans zoon Lambert heb ik wel (toevallig) een advertentie gezien, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 mei 1926.
28. *De Hofstad* 1 april 1899.
29. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 9 maart 1899, overgenomen uit *De Telegraaf*.
30. Alleen in het geval van zogeheten 'noodzaak', dat wil zeggen wanneer er geen arts in de buurt was en niet-ingrijpen de dood van de patiënt ten gevolge zou hebben, cf. *Nederlandsche jurisprudentie* 1925: 697-698.
31. E.J. Abrahams, *Wacht U voor den kwakzalver* (Amsterdam 1908) 3.
32. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv. nr. 77, rolnr. 126. In dit soort zaken werd doorgaans teruggegrepen op de wet van 1 juni 1865, 'regelende de uitoefening der geneeskunst', *Staatsblad van 1865*, nr. 60.
33. *Haagsche Courant* 20 en 27 september 1895; RAZH, Archief kantongerecht 's-Gravenhage 1861-1930, inv. nr. 12; inv. nr. 786; rolnr. 3039; GA Staphorst, *ingekomen stukken* 1895, nr. 352; *brievenboek burgemeester* 1895, nr. 250. Cf. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 7 april 1923, waarin een bericht over Lambert Stegeman (een zoon van Peter) die werd geverbaliseerd na de behandeling van een rijksveldwachter.
34. *Het Leven* 6 (1911) 1305.
35. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895. De stukken van het Steenwijkse kantongerecht zijn verloren gegaan.
36. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 7 (juli 1898).
37. *De Hofstad* 1 april 1899.
38. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 mei 1899.
39. GA Staphorst, *brievenboek burgemeester* 1895, nr. 68.
40. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 2 (februari 1901). Deze arts meende dat hij Stegeman terecht aldus mocht kwalificeren vanwege het toedienen van dezelfde medicijnen in verschillende gevallen.
41. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 24, nr. 1 (januari 1904), uit *Provinciale Drentsche en Asser Courant*.
42. *Verslag aan de koningin van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezicht in het jaar 1899*: 46.
43. *De Hofstad* 1 april 1899.
44. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900). Voor de Amsterdamse zaak, zie o.a. GA Staphorst, *ingekomen stukken* 1899, nr. 119; *brievenboek burgemeester* 1899, nr. 120; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899. De stukken van het Amsterdamse kantongerecht zijn verloren gegaan.
45. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 7 (juli 1898); cf. de aflevering van juni 1899, waarin vermeld staat dat de door het Amsterdamse kantongerecht opgelegde boete door een onbekende per aangetekende brief was betaald, alsmede *De Hofstad* van 22 april 1899, waarin dat al voorspeld werd.
46. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 februari 1900; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900). Het betrof de Amsterdamse arts Ludovicus Foreman, die in 1870 te Leiden promoveerde en in 1874 aldaar zijn bevoegdheid in de verloskunde verkreeg, zie: M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg (eds.), *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900* (Amsterdam/Rotterdam 1985) kol. 188, 197.

47. In Arnhem werd tegen Foreman proces-verbaal opgemaakt omdat hij had nagelaten 'vooraf het bewijs van bevoegdheid door den burgemeester te doen aftekenen', *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 16 februari 1900.
48. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900); *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 mei 1900.
49. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr. 3 (maart 1906).
50. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915.
51. 'Het Staphorster Boertje. Naar aanleiding van de vraag of de geneeskunde "vrij" moet worden', *Het Leven* 10, nr. 10 (9 maart 1915) 291-292 (zie bijlage, blz. 12).
52. Het is mijn bedoeling in 1995 een artikel over deze discussie te publiceren.
53. *Handelingen der Staten-Generaal* 1913-1914, bijlage A1, hoofdstuk V, nr. 13, blz. 37.
54. E.J. Abrahams, *Kwakzalverij* (Amsterdam 1914) 13.
55. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915. Het vonnis is vermeld in de aflevering van 18 februari 1915.
56. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915. Zie verder: RAF, Archief arrondissementsrechtbank Heerenveen, inv. nr. 143; inv. nr. 257, rolnr. 79.
57. ARA, afdeling II, Archief Hoge Raad der Nederlanden 1838-1919, inv. nr. 309, nr. 253; inv. nr. 344, nr. 24033; *Weekblad van het Recht* 9845.
58. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 maart 1899, uit 'NRCt'.
59. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 2 februari 1922.
60. Cf. J. Poortman, De geschiedenis van de gemeente Staphorst (Groningen 1978) 204, alwaar enkele losse opmerkingen over Stegeman.
61. Cf. de *Catalogus van folklore in de Koninklijke Bibliotheek*, I (Den Haag 1919) 198-200. Ook in een inleidend overzicht van het onderwerp 'folk medicine' van iets recentere datum is plaats ingeruimd voor de 'folk-medical practitioner', zie: Don Yoder, 'Folk medicine'. In: Richard W. Dorson (ed.), *Folklore and folklife. An introduction* (Chicago & London 1972) 192-215.
62. M.A. van Anandel, *Volksgeneeskunst in Nederland* (Utrecht 1909) 8.
63. *Ibid.* 4. Weliswaar zou strikt genomen onder 'alles wat het volk aanwendt' ook de gang naar de onbevoegde genezer begrepen kunnen worden, de verdere invulling en uitwerking van het onderwerp laten overduidelijk zien dat daar niet bepaald de nadruk op lag. Wanneer deze genezers een enkele keer ter sprake komen staat de door hen toegepaste of aangeraden medicatie voorop.
64. *Ibid.* 3-7. Dezelfde argumentatie is te vinden in de Nutsbrochure van G.W. Bruinsma, *De Kwakzalverij met geneesmiddelen* (Amsterdam 1906).
65. In zijn (posthuum gepubliceerde) artikel 'Volksgeneeskunst en haar beteekenis voor de Nederlandsche volkskunde', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 85 (1941) 2697-2705, gaat Van Anandel voornamelijk in op het in zijn ogen wetenschappelijk onjuiste politieke (fascistische) gebruik der 'volks-geneeskunst'.
66. Het 'Aanhangsel bevattende een opgaaf van de samenstelling der middelen van wege de "Vereeniging tegen de kwakzalverij", gedurende de jaren 1880-1905, onderzocht of medege-deeld en bewerkt door J. van Kiel', in: *Gedenkboek van de Vereeniging tegen de kwakzalverij. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan* (Dordrecht 1906) bevat op p. vvvi drie recepten van het Staphorster Boertje. Deze lijst is door Van Anandel aangehaald op p. 95 van zijn *Volksgeneeskunst*.
67. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 18, nr. 12 (december 1898), bij een vorig onderzoek werd ook *rhabarber* gevonden; ook kon er *dubbel koolzure soda* bijzitten, zie het *Maandblad tegen de kwakzalverij* 21, nr. 2 (februari 1901). Cf. de door Poortman gepubliceerde analyse (zie noot 60).
68. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv. nr. 77, rolnr. 126.
69. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr. 12 (december 1906).
70. E.J. Abrahams, *De kwakzalversmiddelen. Hunne inhoud en de gevaren die bij het gebruik dreigen* (Amsterdam 1916) 70.
71. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895.
72. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899); 21, nr. 2 (februari 1901).
73. J.K. Stegeman, *Eenvoud is het kenmerk van het ware* (Staphorst 1922, 10de druk 1936) 15.
74. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 24, nr. 11 (november 1904): 'Bij één der 2 patiënten heeft 't totaal niet geholpen en de andere is geen stap in de richting van beterschap geraakt'.
75. G. Zorab, *Magnetiseurs en wondergenezers* (Leiden 1952) 79-81. De informatie over dit geval is afkomstig van een arts uit Epe; de auteur meent dat het niet onwaarschijnlijk is dat het Boertje over 'paragnostische vermogens' beschikte – hij staat daarin alleen.
76. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 februari 1922. Het dauwmotief komt meer voor, cf. Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners'. In: Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff ed., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 228.
77. *De Hofstad* 1 april 1899.
78. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895. Cf. het uit de NRC geciteerde bericht in het *Maandblad tegen de kwakzalverij* 15, nr. 2 (februari 1895) waarin bovendien sprake is van een bezoek aan koningin Emma.
79. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900).
80. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915; cf. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 3 april 1915, alsmede het verslag van de voorafgaande Steenwijkse rechtszaak in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1915.
81. P., 'Een gesprek over de geneeskunst', *Algemeen Handelsblad* 13 oktober 1906 (avondblad); gedeeltelijk overgenomen in Van Anandel, *Volksgeneeskunst* 89-90. De achternaam van de geïnterviewde genezer wordt niet vermeld, er blijkt wel dat het de broer van een populaire genezer betreft, die zelf ook wel eens doktert en Jan heet. Peter Stegeman had één broer, genaamd Jan. Deze werd in juni 1907 geverbaliseerd wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst, zie *Maandblad tegen de kwakzalverij* 27, nr. 7 (juli 1907). Zie verder: G. Stegeman, 'Wel is van heurd?', 't *Olde Stapperst* 12 (1991) 156-161.
82. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900), uit *Haagsche Courant en Arnhemsche Courant*.
83. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 5 januari 1905.
84. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 6 (juni 1900); 27, nr. 9 (september 1907).
85. In Staphorst werden ansichtkaarten van Stegeman verkocht, zie *Het Leven* 10 oktober 1911. Zijn beeltenis zal ook bij geneesmiddelen zijn gevoegd, cf. de brochure van zijn kleinzoon (zie noot 73) en de door Poortman (zie noot 60) gepubliceerde bevindingen van de Gezondheidscommissie te Meppel.
86. GA Staphorst, brievenboek burgemeester 1895, nr. 68.
87. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 12 maart 1902.
88. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895, 21 april 1899.

89. *Utrechtsche Dagblad* 26 januari 1895.
90. *De Telegraaf* 30 januari 1895. Dat er ook een andere conclusie mogelijk was toont een twee dagen later geplaatste reactie, waarin onder meer naar voren werd gebracht dat het voorkomen van slijm de diagnose maagkanker juist bevestigde en dat niemand er een geneesmiddel voor had. De geleerden wisten tenminste dat er niets tegen te doen was, 'terwijl de anderen in den blinde rond tastten', *De Telegraaf* 1 februari 1895.
91. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
92. *De Telegraaf* 31 januari 1895; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 4 februari 1895; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 15, nr. 6 (juni 1895).
93. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4 maart 1899, uit 'N. Rott. Crt.'.
94. Zie ook: *Maandblad tegen de kwakzalverij* 26, nr. 3 (maart 1906).
95. *Utrechtsch Dagblad* 26 januari 1895; zie verder o.a. *Nieuwsblad van Friesland* 2 april 1915.
96. In Amsterdam f 2,50, *De Telegraaf* 31 januari 1895; *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 3 (maart 1899); *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899. In Den Haag bedroeg het tarief f 1,-. Dit geld werd niet aan Stegeman zelf betaald maar aan degene die de nummers uitdeelde. De verhuurster van de kamer in Den Haag verklaarde dat het voor haar was, RAZH, Archief kantongerecht 's-Gravenhage, inv. nr./ 786, nr. 3039.
97. Van Andel, *Volksgeneeskunst* 7.
98. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 25 juli 1895, verslag van de zaak voor het kantongerecht Steenwijk.
99. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 19, nr. 9 (september 1899).
100. *Het Leven* 1 (1906) 1191.
101. RAF, Archief kantongerecht Heerenveen, inv. nr. 77, rolnr. 126 (1895).
102. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 april 1899, verslag van de zaak voor het derde kantongerecht te Amsterdam.
103. *Het Leven* 1 (1906) 1190.
104. *Algemeen Handelsblad* 13 oktober 1906 (zie noot 81), cursivering in origineel.
105. *Het Leven* 1 (1906) 1190.
106. *Maandblad tegen de kwakzalverij* 20, nr. 3 (maart 1900), uit *Het Vaderland*.
107. Zie: V. & G.W. Bruinsma, *De kwakzalverij met geneesmiddelen en de middelen om haar te bestrijden. Een boek voor allen die hun gezondheid en hun beurs liefhebben* (Leeuwarden 1878); *ibid.*, *De hedendaagsche kwakzalver. Een waarschuwing voor allen die hun gezondheid en hun beurs op prijs stellen* (Leeuwarden 1880). De Hoogeveense apothekersweduwe Radijs deelde over dergelijke middelen mee dat haar man ze eigenlijk niet wilde verkopen. 'Maar 't publiek wilde die hemelhoog geprezen medicamenten hebben', *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4 april 1935.
108. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 22 februari 1922. Ik heb berichten aangetroffen over Harm, Lambert, Klaas en Jan Stegeman, allen zonen van Pieter. Hun wandel en handel alsmede die van hun nakomelingen, hun onderlinge concurrentie en hun veroordelingen bieden overigens genoeg stof voor een aparte beschrijving.
109. Zie: Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, II (Zutphen 1917) 302-311, alsmede de op enkele details aangevulde tweede druk (Zutphen 1933) 334-343; Everard Gewin, *Nederlandsch volksgeloof* (Arnhem 1925) 9-34; C. Bakker, *Volksgeneeskunde in Waterland. Een vergelijkende studie met de*

geneeskunde der Grieken en Romeinen (Amsterdam 1928); K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage 1949) 437-439, e.v.; S.J. van der Molen, *Vrijdag de 13de. Bijgeloof en wat er achter zit* (Amsterdam 1970) 135-164. Daarnaast bestaat er een aantal voornamelijk op een bepaalde regio betrekking hebbende publikaties.

110. Paul van Dijk, *Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen* (Deventer 1981) 14. Ook in de bibliografie van Lindeboom is de aparte categorisering van 'volksgeneeskunde' en 'kwakzalverij' waar te nemen, zie: G.A. Lindeboom, *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974* ('s-Gravenhage 1975).
111. Cf. Gerrit van Vegchel, 'Artsen en het strijken. Over de vervolging van paranormale genezers na de Tweede Wereldoorlog', *Verzorging* 3 (1987) 20-35.
112. Zie o.a.: Don Yoder, 'Folk medicine'. In: Richard M. Dorson (ed.), *Folklore and folklife. An introduction* (Chicago & London 1972) 192-215; Lauri Honko, 'Folk medicine and health care systems', *ARV. Scandinavian yearbook of folklore* 38 (1982) 57-85.
113. Jutta Dornheim & Wolfgang Alber, 'Ärztliche Fallberichte des 18. Jahrhunderts als volkskundliche Quelle', *Zeitschrift für Volkskunde* 78 (1982) 28-43; cf. Jutta Dornheim, *Kranksein im dörflichen Alltag. Soziokulturelle Aspekte des Umgangs mit Krebs* (Tübingen 1983) m.n. 11-14. Zie voor een gelijksoortige kritiek op het volksgeneeskundige object in Skandinavië: Bente Gullveig Alver & Torunn Selberg, 'Trends in research on folk medicine in the Nordic countries', *Ethnologia Scandinavica* 17 (1987) 59-70, aldaar 60-61.
114. Hermann Bausinger, 'Konzepte der Gegenwartsvolkskunde', *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 87 (1984) 89-106, citaat: 101.
115. Zie o.a. de programmatische artikelen van Birgitte Rørbye, 'Ethnomedicine', *Ethnologia Scandinavica* 12 (1982) 53-85; en Roy Porter, 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and society* 14 (1985) 167-174).

SUIKERZIEKTE
SPOEDIGE
en volkomen
genezing van
Suikerziekte
 hetzij men reeds
 lang of sinds kort
 er aan lijdend is,
 door het gebruik
 van
GLYCURINE
 of antidiabetische thee Cobben-
 hagen, apotheker te Brussel

Vertrijgbaar in België bij G. Cobbenhagen
 Zondstraat 30, Brussel

frs. 1 50 de doos - Fr. p. p. frs. 1 60

Depothouders Glycurine
 Snabilie, Groot Markt 7, Rotterdam;
 Gebr. Blokpoel, Noordeinde
 137 en filialen den Haag; Scholten,
 Hommel- en Bakkersstr. Arnhem;
 Tido Haan, Steenstil- en Ebingerstr.
 Groningen. Hoofddepot HUISMAN,
 Javast. 82, Amsterdam.
 0 75 de doos. - Fr. v. v. f 0.85.

(Geïllustreerd Zondagsblad, 22 dec. 1912)